

AŞIQ ƏLƏSGƏR POEZİYASINDA VAHİD ALLAH İNANCININ BƏDİİ İNİKASI

THE ARTISTIC REFLECTION OF THE ONLY ALLAH BELIEF IN ASHUG ALASGAR'S POETRY

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ВЕРЫ ЕДИНОГО БОГА В ПОЭЗИИ АШУГА АЛЕСКЕРА

Atif İSLAMZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

atif.islamzade@mail.ru

Summary

In the article the artistic reflection of the Only Allah belief in Ashug Alasgar's poetry is delivered to the scientific community. Thus, the ashug poetry was established on the same column until Ashug Alasgar. It means the first pillar that forms the foundation of the people's masters is belief in Allah. Like all masters Ashug Alasgar's poetry is also based on the belief of the Only Allah. As investigating Ashug Alasgar's activity, one can meet in classical literature the poetic examples known as the "Munajat" genre or literary form that draw attention to the same essence as the examples describing the High Allah love. The artistic reflection in Ashug Alasgar's activity appears with high craftsmanship. Thus, in Alesker's poetry, we observe the artistic manifestation of the belief of the Only Allah as content and genre. Unfortunately, for years Alasgar's poems have been published in retail form, but in recent years these shortcomings have been eliminated. It is more appropriate to study Alasgar's activity on the basis of the source of its use. Because in Alasgar's poetry, the belief in the Only Allah is the basis, the artistic glorification of all the creations of the Creator is unity. This is due to the fact that belief in Allah is important for Ashug Alasgar. At the same time this belief forms the morality in society. The propaganda of belief and morality in society is very necessary from this point of view. It is necessary to study and present the artistic reflection of the belief in the Only Allah to society from a scientific and social point of view in Ashug Alasgar's poetry.

Key words: the belief in the Only Allah, Ashug Alasgar, ashug poetry, folk literature, "munajat"

Резюме

В этой статье научному сообществу будет представлено художественное воплощение веры в Единого Бога в поэзии А. Алескера. Так как, до Алескера ашугская поэзия стояла на одной колонне. То есть первая опора, лежащая в основе творчества народных мастеров, — это вера в

Бога. Как и все деятели литературы, поэзия Алескера была сформирована на основе веры в Единого Бога. Изучая творчество А. Алескера, мы видим в поэтических примерах, известных в классической литературе как жанр или литературная форма стихотворений «Мунаджат», которые привлекают внимание в той же сути, что и примеры описания Всемогущего Бога. Художественное отражение веры с большим мастерством проявляется в творчестве А. Алескера. Таким образом, в содержании и жанре поэзии Алескера мы наблюдаем художественное проявление Веры в Единого Бога. К сожалению, стихи Алескера годами публиковались в рознице, но в последние годы эти недостатки были устранены. Более уместно изучать работу Алескера на основе источника использования, который мы представляем в контексте нашей темы. Потому что в поэзии Алескера составляет основу вера в Единого Бога, художественное воспевание всех творений Творца. Это связано с тем, что, по мнению А. Алескера, важна вера в Единого Бога. Эта вера также формирует нравственность в обществе. В связи с этим очень важно продвижение веры и нравственности в обществе. С научной точки зрения необходимо и общественно-социально важно изучить и представить публике художественное отражение Веры Единого Бога в поэзии Алескера.

Ключевые слова: вера в единого бога, Ашуг Алескер, ашугская поэзия, народная литература, мунаджат

Aşıq Ələsgər yaradıcılığı zaman-zaman müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Ancaq nə qədər tədqiqatlar yazılsa da, yenə də bu geniş və dərin bədii irs araşdırmalar üçün açıq qalır. Bu baxımdan Ələsgər yaradıcılığına müraciət etmək ehtiyacı hər zaman gündəmdə qalır. Bu məqalədə də A.Ələsgər yaradıcılığında Vahid Allah inancının bədii təcəssümü elmi ictimaiyyətə çatdırılacaqdır. Belə ki, Ələsgərə qədər Aşıq poeziyası eyni sütun üzərində bərqərar olmuşdur. Yəni xalq sənətkarlarının yaradıcılığında təməl təşkil edən ilkin sütun Allaha inandır. Bütün sənətkarlar kimi A.Ələsgər poeziyası da Vahid Allah inancı əsasında təşəkkül tapmışdır. Biz A.Ələsgər yaradıcılığını tədqiq etdikcə klassik ədəbiyyatda “Minacat” janrı və yaxud ədəbi forması kimi tanınan poetik nümunələrdə Uca Allahın vəsfinə aid olan örnəklərlə eyni mahiyyətdə diqqət çəkən şeirləri görürük. İnancın bədii əksi A.Ələsgər yaradıcılığında yüksək sənətkarlıqla üzə çıxır. Belə ki, Ələsgər poeziyasında məzmun və janr etibarilə Vahid Allah inancının bədii əksini müşahidə etmiş oluruq. Gəraylı, qoşma, müxəmməs, divani, təniz, hətta aşıq rəvayətlərində də biz bu sistemi görə bilirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, A.Ələsgərə görə Vahid Allaha inanc vacibdir. Bu

inanc eyni zamanda cəmiyyətdə əxlaqı formalaşdırır. İnanc və əxlaqın cəmiyyətdə təbliği bu baxımdan çox gərəklidir.

A.Ələsgər poeziyasında Vahid Allah inancınının bədii əksini tədqiq edib cəmiyyətə təqdim etmək elmi cəhətdən zəruri, ictimai-sosial baxımdan da əhəmiyyətlidir. Belə ki, Vahid Allah inancı toplumda mənəvi-fiziki tələbatı əxlaq əsasında müəyyən edir. Təbiidir ki, bu da cəmiyyətdə bütün dəyərlərin formalaşmasına və doğru istiqamətdə təbliğ olunmasına gətirib çıxarır.

Sovet dönməndə materialist-ateist ideoloji baxış tərzi əsas götürüldüyü üçün demək olar ki, dini-ruhani istiqamətdə olan yazılara diqqət göstərilirdi. Ancaq buna baxmayaraq sənətkarlarımızın yaradıcılığında, folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda bu mövzu çətinliklə olsa da qələmə alınır, el ağzında yayılır, aşiq ədəbiyyatında da bədii inikasını tapırdı. Xüsusilə, sovet dövrünə düşməyən sənətkarların yaradıcılığında Vahid Allah ideyası əhəmiyyətli yer tuturdu. Sovet dönməndə bu sənətkarların bu mövzuda əsərlərinin nəşrində müəyyən problemlər yaransa da, yenə də buna nail olmaq üçün tədqiqatçılar mübarizə aparırdılar. Biz Ələsgər yaradıcılığının nəşrində də bunu aydın şəkildə müşahidə edə bilirik. Elə A.Ələsgər yaradıcılığının ciddi tədqiqatçısı, toplayıcısı və redaktoru, eyni zamanda aşığın nəvəsi İ.Ələsgər 2003 və 2004-cü illərdə Aşıq Ələsgərin kitabını nəşr etdirərkən ilk şeir olaraq “Allahın adı ilə”, ardınca isə “Peyğəmbərin meracı” şeirini kitaba daxil etmişdir (9, 23-25).

A.Ələsgərin 1988-ci ildə eyni tədqiqatçı, yəni İ.Ələsgər(ov) tərəfindən çapa hazırlanan kitabında isə biz bu sistemi görmürük. Bu kitab əvvəlki illər kimi elə adi qaydada, “Qoşmalar” başlığı altında təqdim olunur (10, 10).

Təsadüfi deyil ki, Q.Zimistanoğlu da bu şeiri ilk şeir olaraq A.Ələsgərin kitabına daxil etmişdir ki, bu kitab da müstəqillik dövründə, yəni 2014-cü ildə nəşr olunmuşdur (8, 9, 10).

Bizə belə gəlir ki, A.Ələsgər yaradıcılığını daha düzgün qiymətləndirmək baxımından İ.Ələsgərin nəşr etdirdiyi kitab (2004) istifadə mənbəyi kimi daha məqbuldur. Bu kitab Ələsgər yaradıcılığını sisteməlik formada təqdim etdiyi üçün əsas mənbə kimi praktik vəsait olaraq ona müraciət etməyi münasib bildik. Halbuki, A.Ələsgərin digər kitablarından da köməkçi vəsait olaraq istifadə etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Ancaq bu mövzunu daha geniş səviyyədə nəzərə çatdırmaq baxımından bu kitab əsas istifadə materialımızdır.

Məlumdur ki, İ.Ələsgərin tərtib etdiyi kitabda “Allahın adı ilə” şeiri janr etibarilə gəraylı, “Peyğəmbərin meracı” şeiri isə qoşmadır.

Onu da qeyd etməyə ehtiyac yoxdur ki, gəraylı ölçü baxımından səkkiz (8), qoşma isə on bir (11) heca təşkil edir (6, 103).

Təqdim etdiyimiz bu kitabda qoşmalardan əvvəl ilk olaraq bu gəraylı yer almışdır. Halbuki, kitabda “Gəraylı” rubrikası altında gedən gəraylılar 157-ci səhifədən başlanır (9, 157-162).

Təbiidir ki, burada Uca Allahın adı ilə kitaba başlamaq sistematik səviyyədə qəbul olunduğu üçün janr baxımından deyil, məzmun baxımından kitab bu şəkildə tərtib olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, biz bu sistemi əsas etibarilə yazılı ədəbiyyatda müşahidə edirik. Kitablarm əksəriyyəti bütün şərq ədəbiyyatında münacatla başlanır, nətlə davam edir. Minacat Uca Allahın vəsfini və sifətlərini, nət isə islam peyğəmbəri Muhəmməd əleyhissələmin vəsfini ifadə edir (6, 127; 7, 82, 89).

Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyni sistem yalnız yazılı ədəbiyyatda deyil, folklorada da mövcud olmuşdur. Ancaq sovet dönəmində folklorun üzərinə basqı çox olduğu üçün kitablarda bu etiket forması əsas etibarilə öz əksini tapmamışdır. Folklorun ən yaygın janrlarından olan nağılların və bir sıra janrların başlanğıc formulunda biz bu sistemi müşahidə edə bilirik. Nağıllarımız əsas etibarilə bu başlanğıc ilə diqqət çəkir: “Biri varıymış, biri yoxuymuş, Allah varıymış, şərki yoxuymuş”; “Biri varıymış, biri yoxuymuş, Allahdan başqa heç kəs yoxuymuş”; “Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kəs yox idi”; “Biri vardı, biri yoxuydu, Allahdan başqa heç kəs yoxuydu” (2, 44, 149, 253, 307) və s.

Biz “qaravəlli” janrında da eyni sistemə rast gələ bilirik: “Biri vardı, biri yoxdu, Allah vardı, şərki yox idi”; “Biri vardı, biri yoxdu, Allahdan başqa heç kəs yoxdu”; “Biri vardı, biri yoxdu, Allahdan başqa heç kim yoxdu” (3, 88, 136, 155) və s.

Biz paremioloji vahidlərdə, atalar sözləri və məsəllərdə də Vahid Allah inancını görürük: “Allah bir, söz bir”, “Allah əli hamu əllərdən ucadı”, “Allah var, rəhmi də var”, “Allahu-Təala məsləhət olsaydı, bir dənə özüyçün orta q yaradardı” (1, 37-39) və s.

Biz, aşiq rəvayətlərinin başlanğıc formulunda da eyni sistemi müşahidə edirik. Aşiq rəvayəti Rəhman və Rəhim Allahın adı ilə başlanır, “Bilmillahir-Rəhmanir-Rəhim” deyilib rəvayət söylənir (12, 660).

Göründüyü kimi, toplum Vahid Allah inancı daşıyır, bütün əməllərin başlanğıcında Uca Allahın adını çəkib daha sonra düşündüklərini həyata keçirir. Təbiidir ki, bu, təsadüf deyil, Allah inancının toplumun qəlbində və düşüncəsində bərqərar olmasıdır.

Biz möhtəşəm oğuz abidəsi olan “Dədə Qorqud kitabı”nda da bu sistemi görə bilirik. Əsl adı “Kitabi-Dədə Qorqud Əla-lisani-taifeyi-Oğuzan” olan bu kitab əlyazma nüsxəsində – faksimilesində eyni qaydada münacat ilə başlanır (14, 619).

Elə kitabı müasir Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran S.Əlizadə də bu başlanğıcı bu şəkildə - olduğu kimi təqdim edir: **BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM VƏ BİHİ NƏSTƏİN**” (14, 36).

Kitab daha sonra “Rəsul əleyhissəlam” adı ilə davam edir ki, bu da göstərdiyimiz kimi münacatdan sonra nət üsuluna uyğundur. “Dədə Qorqud kitab”ı elə Rəsul əleyhissəlam adı ilə də bitir (15, 31, 126).

Məlumdur ki, “Dədə Qorqud kitabı” sovet dönəmində bu şəkildə təqdim olunmamış, bu ənənəvi davranış modeli məcburən pozulmuşdur. Ancaq müstəqillik illərində (2000-ci ildə) kitaba Uca Allahın adı ilə başlamaq ənənəsi yenidən bərpa olunmuşdur. Yəni biz demək istəyirik ki, A.Ələsgərin də kitablarının bu illərdə bu sistemdə təqdim olunması yazılı ədəbiyyatla bağlılıqdan daha çox sovet dönəmində məcburi olaraq pərakəndə şəkildə təqdim olunan aşırı yaradıcılığının yenidən mahiyyətinə uyğun formada nəşr olunmasından irəli gəlir.

Sovet dönəmində tariximizə, ədəbiyyatımıza, musiqimizə, maddi-mənəvi mədəniyyətimizə ciddi ziyan vurulmuşdur. Bu kimi ideoloji-siyasi təcavüzlərin qarşısını kəsmək, irsimizi yenidən əslinə uyğun şəkildə cəmiyyətə təqdim etmək ehtiyacı hər zaman hiss olunur. Bu, A.Ələsgər yaradıcılığında da özünü göstərir. Düşünülmüş şəkildə A.Ələsgəri yalnız dünyəvi mövzulara bağlamaq onu dərinəndən anlamamaqdan və düşünülmüş məkrli siyasəti bilməyərkədən həyata keçirməkdən irəli gəlir. Halbuki, Ələsgər yaradıcılığı başdan-başa dini-ruhani mövzular üzərində köklənir. Biz A.Ələsgərin yaradıcılığında dünyəvi mövzuları inkar etmirik. Ancaq qeyd etdiyimiz kimi bunun sistemli şəkildə müşahidə olunmasının tərəfdarıyıq. Sovet dönəminə kimi bu məsələ demək olar ki, mübahisə mövzusu olmamışdır. Belə ki, A.Ələsgər yaradıcılığının da əsası Vahid Allaha inancla başlanır, Uca Allahın vəsfi, Muhəmməd əleyhissəlamın tərifi, Əli əleyhissəlamın, peyğəmbər ailəsinin (ali-əba) və imamların təbliği başqa sənətkarlar kimi Dədə Ələsgər yaradıcılığında leytmotiv təşkil edir. Bütün yaradılışın Yaradan tərəfindən yaradılması, bu qavramın mahiyyətcə vəhdət təşkil etməsi də böyük sənətkarın poeziyasında diqqət çəkilən məsələlərdən biridir. Çünki vəhdət say anlamını ifadə etmir, Vahid Allah inancı bütün yaradılışın mahiyyətini ifadə edir. Yəni burada dünyəvi mövzularda danışmaq bu sistemi inkar etmir, əksinə yaradılış

əslinə uyğun şəkildə öyrənilir. Ancaq biz ilkin olaraq “Allahın adı ilə” təqdim olunan ilk şeirə diqqət çəkmək ehtiyacı hiss edirik.

A.Ələsgərin “Allahın adı ilə” şeiri qeyd etdiyimiz kimi poetik səviyyədə araşdırılıqda gəraylı, məzmun səviyyəsində inandır. Allahın adı ilə elə “Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim”, Rəhman və Rəhim Allahın ismi ilə deməkdir. Bu şeir təbiidir ki, ilkin olaraq Vahid sistemin ənənəvi davranış forması kimi diqqət çəkir. Toplum Uca Allaha inancını hər bir işə Onun adı ilə başlamaqla həyata keçirdiyi kimi, kitablar da Allahın (CC) adı ilə açılır, daha sonra sonuncu peyğəmbərin (xatəmül-ənbiya) adı çəkilir, daha sonra əsərin süjeti təqdim olunur, hadisələr təsvir edilir və final ilə kitab başa çatır. Bu da onu göstərir ki, toplum inanır ki, yaşadığı bütün hadisələrin kökündə Uca Allahın Varlığı təcəssüm edir. Çünki O, Yaradan, yerdə qalanlar isə yaranandır. O, Xalıqdir. Xəlf olunmuş Xalıqi özündə daşıyır. O, Vahiddir. Hər şey vəhdətdədir. Ona görə bütün hadisələrdə onun iştirakı vacibdir. Ən azından bu şəkildə oxumaq əslinə uyğun oxumaqdır. Biz Ələsgər yaradıcılığında da bu mahiyyəti aşkar şəkildə görürük. Yəni A.Ələsgər bütün yaradılışı Uca Allahın Qurani-Kərimdə, ilk ayətdə buyurduğu kimi “İkra biismi rabbukə əlləzi xalak” (Yaradan Rəbbinin ismiylə oxu) kimi oxuyur (Ələq surəsi, 1-ci ayə) (17, 597 (o⁹⁷)).

Məlumdur ki, “Ələq” (Ələk) surəsi Qurani-Kərimin nazil edildiyi ilk ayətidir, ancaq ardıcılıqda ilk olaraq “Fatihə” surəsi (kitabı açan) əsas götürülmüş, daha sonrakı surələr həcm baxımından böyükdənkiçiyə düzüldüyü üçün “Ələq” surəsi də 96-cı surə olaraq Qurani-Kərimdə yer almışdır (18, 13, 14, 113).

A.Ələsgərin “Allahın adı ilə” şeiri eyni zamanda çox incə şəkildə həm əbcəd, həm hərflərə mənə yükləmək baxımından maraqlıdır. Eyni zamanda bu şeir hürufi ideyalarının da bədii təcəssümünü ifadə edir. Biz eyni poetik strukturu İ.Nəsimidə də görürük. Nəsimi yaradıcılığında “Əlif-Lam, və yaxud tərs əlifba” başlığı altında bu kimi bir sıra şeirlər müşahidə olunur:

Əlif – Allah, sidrə boyun münəhadır müntəha,

Çün cəmalındadır ərrehman ələl-ərş istiva.

Bey – Bilindi qəddinin həddi nə miqdar olduğu

Bildilər kim, tuləhu sittun zərən fissəma.

Tey – Türabilər əlində Zülfıqar şəmşirü tiğ,

Fəzrəbu buyruldu Həqdən, həm buyurdu Mustafa (İ.Nəsimi) (22, 215).

A.Ələsgərin “Allahın adı ilə” şeiri isə bu şəkildə diqqət çəkir:

İbtidada “əlif” – Allah,
“Be” – birliyə dəlalətli.
“Te” – təkdi vahidi-yekta,
Arif be elmə bələddi.
“Se” – sabitdi doğru yola,
“Cim” – ucadı, bax calala,
“He” – mehribandı halala,
Münkir ondan xəcalətli (9, 23, 24).

Göründüyü kimi hər iki şeir janr fərqi və folklor və yazılı ədəbiyyat sərhədi ilə bərabər eyni poetik struktura malikdir. Məlumdur ki, ərəb əlifbası 28 hərf, fars əlifbası 32 hərf və Quran əlifbası 29 hərfdir (20, 5, 6; 23, 7; 19, 8, 9).

İ.Nəsimidə bu tipli silsilə şeirlər mövcuddur ki, rənz etibarilə müxtəlif şəkillərdə verilmişdir (22, 215-226).

A.Ələsgərdən təqdim etdiyimiz şeir isə Quran əlifbası əsasında söylənmişdir. Eyni zamanda burada hər hərfdən gələn söz ya əsas etibarilə həmin hərlə başlanır, yaxud həmin hərlə ifadə edilən sözə vurğunu açıq-aşkar hiss etmək olur. Bu hər iki sənətkarda eynidir. Burada hərfin söz alliterasiyası yaradılıb mənanı ahəngdar səviyyədə və bədii səciyyədə ifadə etmək poetik cəhətdən yüksək sənətkarlıqla nizamlanmışdır (9; 22).

Bu elə ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından da öyrənilməlidir. Çünki alliterasiya (samit səslərin təkrarı) və assonans (sait səslərin təkrarı) hərlərin təkrarından yaradılırsa (7, 8 ; 4, 441), burada hərfin təkrarı hərlər deyil, həmin hərlə başlanan sözlərdir.

Bundan əlavə əlif hərfinin burada mənası əbcəd əlifbası ilə izah olunur. Məlumdur ki, əlif hərfi əbcəddə bir (1) rəqəmini ifadə edir (11, 1).

Bir ədədi əlif işarələməklə burada eyni zamanda Allahu-Təalanın təkliyini (Əhəd olduğunu), daha geniş anlamda isə vahidliyini ifadə etməklə Vahid Allah inancının bədii təcəssümü kimi aşkara çıxır. Bu qavram bütün şərq ədəbiyyatında mövcuddur. Əlif hərf olmaqla bərabər şəkli etibarilə, düz duruşu görüntüsüylə Vahid Allahı əks etdirir. S.Karaköse təsadüfi olmayaraq bu barədə yazır ki, “Əlif alfa-benin düz biçimində ilk harfi olduğu üçün Allah’ı işarət edir (13, 200).

Onu da unutmamaq olmaz ki, əlif hərfinin qarşılığında “Allah” deyilməsi ərəb əlifbasını doğru bilməkdən irəli gəlir. Çünki Allah sözünün bizim dilimizdə olduğu kimi Allah deyil, Əl-İlah sözündən meydana gəlmiş fikri ən qüvvətli mühakimələr arasındadır. Eyni zamanda sözün qalınlaşdırılaraq “Allah” olaraq oxunması da inkar olunmur (5, 18).

Onu da unutmaz lazım deyil ki, Allah və yaxud İlah sözü əliflə yazılır (11, 28, 29).

Elə A.Ələsgər də şeirin ilk misrasında “İbtidada “əlif ’ – Allah” deməklə bu qavramı ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, əlif bir çox hallarda bu mənalarla bərabər Uca Allahın birliyini – tovhidi də işarələyir. Ancaq A.Ələsgər burada bu anlamı hərf, mənə və ahəng (burada; alliterasiya) baxımından “be” hərfində izah edərək “Be” – birliyə dəlalətdi” söyləmişdir.

Sənətkar eyni zamanda Uca Allahın təkliyini və vahidliyini də əlifdə deyil, “te” hərfində izah edərək “Te” – təkdi vahidi-yekta” deyimində bu qavrama diqqət çəkmişdir. Burada yekta yek sözü olmaqla tək, vahid isə Vahid olan Allah inancını ifadə etməklə, A.Ələsgər “Təkdi, tək olan Vahid” təkriri ilə poetik baxımdan öz düşüncəsini yüksək səviyyədə dilə gətirmişdir (9, 23).

A.Ələsgər bu mənaları şeirin sonunda başqa hərflərdə də ifadə edir:

“Lam – əlifla” – birdi Allah,

“Ye” – yekdi adil padişah (9, 24).

Buradan görüldüyü kimi, “Lam-əlifl”ə, yəni “la” ilə “La İlahə İlləllah” (Allahdan başqa Allah yox) düsturu ilə Allahın Bir olduğu, Allahdan başqa Allah olmadığı, Vahidliyi, “ye” hərfi ilə isə yenə də Tək olduğu ifadə olunur. Burada A.Ələsgər Vahid Allah inancının bədi təcəssümünü diqqətə çatdırır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu əlifnamələr xalq ədəbiyyatında və klassik poeziyada əsas etibarilə inancı ifadə etmək üçün özünə yer tapmışdır. Bu barədə L.Taşkesenlioğlu yazır ki, “Divan və halk edebiyatının müştərek unsurlarından biri olan əlifnamələr, çox eski dövrlərdən itibaren edebiyatımızda yazılmaya başlanmış, özəlliklə dinî və tasavvufi konularda eser verən şairlərin itibar etdiyi bir tarz olmuşdur” (26, 159).

Müxtəlif elmi baxışlarda Allah inancına səthi yanaşılaraq bu inancın sonrakı mərhələləri təşkil etdiyi, öncə mifoloji şüurun mövcud olduğu, burada animizm, fetişizm, totemizm və s. ibtidai ideoloji dinlərin öncə gəldiyi, daha sonra tarixi şüurun olduğu və səmavi dinlərin daha sonrakı mərhələdə yayıldığı iddia olunur. Halbuki, biz Vahid Allah inancını izah edərkən bu müddəaların yanlışlığını, materialist-ateist görüşlərindən qaynaqlandığını və bir sıra qəbilələrin batil inanclarından törədiyini qeyd etməyə bilmərik. Bu barədə Z.Bünyadov görkəmli ilahiyyatçı alim V.Məmmədəliyevin məqaləsini

təqdim edərək göstərmişdir ki, “Araşdırmalar göstərir ki, Vahid Allaha inam ilkin dinlərin hamısına xasdır” (5, 18).

V.Məmmədəliyev ibtidai qəbilə inanclarında da Vahid Allah inancınının psixoloji səviyyəsindən, təfəkkürün alt hissəsində belə mövcudluğundan da yazmışdır: “İbtidai inkişaf tərzli qəbilələrin inanc sistemində vahid, uca bir varlığa etiqad hissi mövcuddur” (5, 19).

Ümumiyyətlə, görkəmli şərqşünas və ilahiyyatçı alim burada bu kimi məsələlər haqqında gəldiyimiz qənaətə uyğun şəkildə geniş elmi açıqlamalar vermişdir ki, bu da başqa bir tədqiqatın mövzudur (5, 18, 19).

V.Məmmədəliyevin bu məqaləsini öz kitabına daxil edən Z.Bün-yadovun da bu barədə ziddiyyətli fikirdə olmadığı öz təsdiqini tapmış olur (5, 5).

Bu elmi mövqeyi hələ əsrin əvvəlində Aşıq Ələsgər “İbtidada Əlif Allah” deməklə bədii səviyyədə həll etmişdir.

Biz A.Ələsgərin “Allahın adı ilə” şeirindən sonra təbiidir ki, “Peyğəmbərin meracı” qoşmasına da diqqət yetirməyi vacib bilirik. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, bu həm də folklorda və klassik ədəbiyyatda etiket forması olaraq və məna süzgülündən keçirilərək böyük bir sistemin, vəhdətdə olan hissələri kimi müşahidə olunur. Yəni öncə Uca Allahdan bəhs etmək, daha sonra onun sonuncu peyğəmbəri haqqında bəhs açmaq Vahid Allah inancını daha aydın şəkildə qavramağa imkan verir. Biz növbəti şeirdə görəcəyik ki, bu şeir də Vahid inanc sistemini daha sistemativ səviyyədə öyrənməyə imkan verir. Ancaq bunun üçün qeyd etdiyimiz kimi, öncə bilmək lazımdır ki, vəhdət say deyil, bütövü əhatə edir. Yaradan var, yaranan var. Yaradan Vahid Allah, yaranan isə bütün yaradılışdır. Materiya da yaradılış olaraq əslində onu Yaradanı inkar etmir. Hər hansı bir sahənin materiya, təbiət əsasında öyrənilməsi yalnız Vahid Allahı, onun xəlv etmə iradəsini nümayiş etdirir. A.Ələsgərə müraciət edək:

Əşrəfi-məxluqat, aləm sərvəri,

Oxudu təşəhhüd, qayıtdı geri.

Huri, qılman, mələk, neçə min pəri...

Əmr eylədi Haqq, göyləri bəzətdi (9, 25).

Bu bənddə deyilir ki, “Məxluqatın şərəflisi, aləmlərin rəhbəri Sonuncu peyğəmbər Muhəmməd əleyhissəlam merac edib kəlimesi-şəhadət oxudu və geri qayıtdı. Haqq-Təala onun şərəfinə əmr edib mələklər, huri-qılman vasitəsilə göyləri bəzədi”.

Bu kontekstdə Vahid Allah inancı aynada olan əks kimi daha aydın görünür. Burada vəhdətdə olmaq aşkara çıxır:

1. Vahid Allah və aləmi-mələkut (mələklər aləmi);
2. Şərəfli insan (Muhamməd əleyhissəlam timsalında);
3. Aləm, göylər və yerlər (yerləri geri qayıtma işarələyir).

Göründüyü kimi, Vahid Allah inancı bütün aləmi vəhdətdə götürür və burada Allaha inanc bütün varlığı simvollaşdırır.

Biz bu şeirdə Həzrəti Muhammad əleyhissəlamın necə merac etməsinin, meracın haradan baş verməsinin, meracda baş verən möcüzələrin, ümmətin bağışlanmasının, namaz əmri verilməsinin, namazın Uca Allahın mərhəməti ilə daha az vaxt təşkil etməsi və daha çox qazanc əldə olunmasının, həzrət Əli əleyhissəlamla bağlı bilgilərin və s.-nin izahını vermək imkanında deyilik. Bu, daha geniş bir tədqiqatın mövzusudur. Ancaq qeyd etməyə bilmərik ki, A.Ələsgər bu bilgiləri öz şeirinə daxil etməklə çox geniş elm nümayiş etdirir. Elə elmin də, xüsusilə humanitar elmlərin də əsas istiqaməti mətnlərdə olan bilgiləri mənbələr əsasında tədqiq etməkdir. Məhz Ələsgər poeziyası Vahid Allah inancı və ona bağlı dini-irfani bilgilərin öyrənilməsi ilə daha aydın şəkildə qavranıla bilər. Qeyd etdiyimiz kimi A.Ələsgərdə dünyəvi şeirlərin olması onun əsasını təşkil edən Vahid Allah inancını inkar etmək üçün əsas vermir. Qeyd etdiyimiz kimi yaradılış Yaradanın məsuludur. Bir çiçəkdən, bir gözəldən, bir obadan və s. bu kimi dünyada mövcud olanlardan bəhs etmək Yaradanın yaratdığından bəhs etməklə vəhdətdə olan bütün varlığı və bu varlığı Yaradanı tərənnüm edir.

Vahid Allah inancını ardıcılıqla ifadə edən üçüncü şeir “Pənc ali-Əba” qoşmasıdır. Məlumdur ki, bu ifadə sevgili peyğəmbərimizi və onun əbası (cübbəsi) altında tutduğu ailəsini, daha doğrusu, Həzrəti Muhammad (səs), Həzrəti Əli (əs), Həzrəti Həsən (əs), Həzrəti Hüseyin (əs) və Fatimeyi-Zəhranı (sə) ifadə edir. Elə pənc (beş) ədədi də buradan meydana çıxır (24, 539). Bu mövzu bütün klassik ədəbiyyatda və folklorda hələ də ciddi şəkildə işlənməyən rəvayət və əfsanələrdə özünə yer almışdır.

Biz bu barədə ona görə qeyd etməyi unutmuruq ki, A.Ələsgərə görə də Vahid Allah inancını ifadə edən mahiyyət bir-birindən ayrı deyil, bir mübarək vəzifənin ardıcılığıdır.

Təsədüfi deyil ki, A.Ələsgər elə bu şeirdə Vahid inanc sistemini bu səciyyə ilə təqdim edir:

Xaliqi-ləmyəzəl vahid əl-yektay,

Qüdrətindən kamal verib mana pay (9, 26).

Məhz bu sistemin də hissələrini burada qeyd etdiyimiz kimi beş mübarək isimdə işarələyir. Çünki bu adlar Vahid inanc sistemini

simvollaşdırır. Həzrəti Muhəmməd, Həzrət Əli, Həzrət Həsən, Həzrət Hüseyin və Fatimeyi-Zəhra (Əleyhüməssəlam) inancın obrazları olaraq Dədə Ələsgərə görə də Vahid Allah inancının mübarək vəzifə olaraq daşınmasında iştirak edir.

İbtida “əlif”dən dərsim almışam,
Ələst aləmində demişəm “bəli” .
Həqiqətdən iki gözəl sevmişəm,
Birisi Məhəmməd, birisi Əli (9, 26).

Göründüyü kimi, burada ilk iki misrada A.Ələsgər yenə də klassik ədəbiyyatda geniş yayılan və Qurana əsaslanan motivi öz şeirlərində əks etdirməklə yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında olan sərhədləri dağdır, hər iki ədəbiyyat tipinin vahid inanc və mədəniyyəti məzmun baxımından eyni şəkildə, üslub və yaxud vəzn və janr etibarilə fərqli ifadə tərzilə yaşatmaqda olduğunu təsdiq etmiş olur. Bəs Dədə Ələsgər bu misralarda nə demək istəyir? Qurani-Kərimin Əraf surəsinin 172-173-cü ayətlərində yaradacaqlarından əhd olaraq bəyan edir ki, “Ələstu-birabbikum kalu bəla” (Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi? Dedilər bəli!). Ondan sonra qiyamətə qədər insanlar Allahla əhd bağlayıb, Rəbb olaraq tanıdıqlarına söz vermişlər. Yer üzündə isə az bir qismi çıxmaqda bir çoxları bu əhdi pozub, öz nəfslərinin dediyi ilə hərəkət etmişlər. Buna görə hesab günündə cavab verəcəklər. Bu ayətlər Qurani-Kərimdə tam olaraq bu şəkildədir: (Ey Peyğəmbərim!) Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən (gələcək) nəsillərini çıxardıb onların özlərinə (bir-birinə) şahid tutaraq: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” – soruşmuş, onlar da: “Bəli, Rəbbimizsən!” – deyə cavab vermişdilər (Belə bir şahidliyin səbəbi) qiyamət günü: “Biz bundan qafil idik”;

Və ya: “Atalarımız daha əvvəl (Allaha) şərik qoşmuşdular, biz də onlardan sonra gələn bir nəsil idik (onların izi ilə getdik). Məgər biz batilə uyanların (haqq yoldan sapanların) törətdikləri əməllərə görə məhv edəcəksən?” – deməməiniz üçündür (Əraf, 172-173) (17, 172 (١٧٢) ; 18, 245).

Bu hadisə bütün səmavi kitablarda və sühurlarda keçərlidir. Təsədüfi deyil ki, “Bibliya”nın birinci hissəsi – Tövrat olan hissəsi Əhdi-Ətiq (Köhnə Əhd), ikinci hissəsi – İncil olan hissəsi də Əhdi-Cədid (Yeni Əhd) adlanır ki, burada məhz eyni Əhddən söhbət gedir (25, 95, 104).

Dədə Ələsgər klassik ədəbiyyatda da geniş yayılmış bu mövzudan bir çox əsərlərində söhbət açır və Allahdan aldığı əhdi pozmadığını bəyan edir. Örnəklərə diqqət yetirin:

İbtida “əlif ’dən dərsim almışam,
Ələst aləmində demişəm “bəli”;

Adım Ələsgərdir, əslim Göyçəli,
Ələst aləmində demişəm “bəli!”;

Ələstü bürəbbüküm qalu bələdan
Mərdin mövlasına nökr olmuşam;

Ələstidən “bəli” deyən Sübhana baş endirir.
Məhəmmədə tabe olan Qurana baş endirir;

Ələstidən “bəli” dedim, əcəb xoşhaldı yüküm;
Beş gözəlin aşiqiyəm, vəsfi-camaldı yüküm
(9, 26, 44, 72, 111, 120) və s.

Göründüyü kimi, eyni zamanda A.Ələsgər “gözəl” deyəndə yalnız dünyəvi gözəli, üzü gözəl olan qadını deyil, ilkin olaraq Uca Allahı, daha sonra sevgili peyğəmbərimiz Muhəmməd əleyhissəlamı, daha sonra Əli əleyhissəlamı və ardıcılıqla gələn mübarək şəxsiyyətləri, xüsusilə “Ali-əba” dediyimiz sonuncu peyğəmbərin sevgili ailəsini nəzərdə tutur. Biz əvvəldə A.Ələsgərdən çəkdiyimiz misaldə onun iki gözəl və beş gözəl epiteti və yaxud məcazi ilə rastlaşırıq. Sənətkar öz aşiqliyinin öncə Vahid Allaha olan eşq olduğunu elə onun ən yüksək məqamda olan mübarək-lərinə göstərdiyi eşqdə bəyan edir. Bu gözəllərin kim olduğunu isə tam olaraq semantik səviyyədə deyil, aşkar şəkildə bəyan edir:

Həqiqətdən iki gözəl sevmişəm,
Birisini Məhəmməd, birisini Əli (9, 26).

Bir qədər əvvəl başqa kontekstdə diqqət çəkdiyimiz bir “divanı”sində A.Ələsgər deyir:

Beş gözəlin aşiqiyəm,
Vəsfi-camaldı yüküm (9, 120).

Birincidə duyğu aşkar şəkildə bəyan edilsə də, ikincidə semantik səviyyədə mətndə klişeləşir. Ancaq beş gözəlin kimliyi düşüncə tərzindən aydın olur. Məlum olur ki, beş gözəl elə əvvəldə olan iki gözəli öz daxilinə alan eşq ifadəsidir. A.Ələsgər təfəkkürümüzdə canlandırır ki, Bir Uca Allahdır, iki Muhəmməd və Əli əleyhimüs-səlamdır, Beş gözəl isə Muhəmməd əleyhissəlam, Əli Əleyhissəlam, Həsən əleyhissəlam, Hüseyn əleyhissəlam və Fatiməyi-Zəhra səlamül-lahi əleyhdür. Birdən-beşə qədər ədəd hikməti aydındır. Altı kainatın Allahu-Təala tərəfindən yaradılmasıdır:

Altı gündə xəlq eylədi
Aləmi sübhani mərd;
Aya, Günə qərar qoyub,
Dolanır dünyanı mərd (9, 117).

Yeddi ilə göyün və yerin yeddi qat olması və s. bu kimi ədəd və rəqəm simvolikasını da A.Ələsgərdə təsadüfən müşa-hidə etmirik:

Yeddi qat göy nə növ ilə quruldu?
Neçə qəndil, neçə sütun vuruldu?
“Sən kimsən?”, “Mən kiməm ?” – kimdən soruldu?
Ustadlar ustası ay nədən oldu? (9, 163).

Eyni zamanda bu qavramı A.Ələsgər bir qoşmasına da sığdırır və burada cənnətin səkkiz olduğunu deyərkən, cəhənnəmin (damu) yeddi mərtəbə olmasını da işarələyir:

Yaradan yaradıb külli-aləmi,
Arif olan bu fərmana “can” desin.
Yeddi yer, yeddi göy, yeddi də damu,
Səkkiz Cənnəti-Rizvana “can” desin (9, 32).

Məgər Ələsgər yaradıcılığında bu ədədlər yalnız bu mənada işlənmirmi? Xeyr! Ancaq sənətkar müdrik şəxsiyyət olaraq göstərir ki, kainatda hər nə varsa vəhdətdədir. Bu vəhdətin öncəliyində isə Uca Allahı ifadə edən say arxetipi dayanır. Yoxsa digər saylar necə meydana gələrdi? Bu baxımdan da biz, A.Ələsgər yaradıcılığında Vahid Allah inancını say simvolikası ilə aydın görə bilirik. Təsadüfi deyil ki, riyaziyyatda da vahid bir (1) ədədini ifadə edir. Bu barədə Q.Namazov yazır ki, “Riyaziyyat elminin öyrəndiyi ölçüsüz kəmiyyətlərin, adsız ədədlərin “ölçü vahidi” 1 ədədidir” (21, 14).

Q.Namazov eyni zamanda istinad edərək bütün çoxluğu bir arada elə vahid adlandırır. “Çoxluq ilkin riyazi anlayışlardan biridir. Odur ki, ona məntiqi tərif verilmir. Alman riyaziyyatçısı Kantora görə: çoxluq dedikdə vahid tam halında birləşmiş çox şey başa düşülür” (21, 4).

Göründüyü kimi, təfəkkürümüzdə olan bütün yaradılışın riyazi modeli də elə Bir olan Vahid Allah inancının Ələsgərin də bədii səviyyədə ifadə etdiyi anlayışından heç də fərqli deyil. Biz əvvəldə də qeyd etmişdik ki, bir ədədi əbcəddə Uca Allahı işarə edir.

Əvvəldə nəzər yetirdiyimiz “gözəl” anlayışı da A.Ələsgərdə yalnız inanc əsaslı deyil, eyni zamanda dünyəvi cəhətdən də işlənir. Qadına, xanıma gözəl demək məlumdur ki, elə aşıq ənənəsində olan “gözəlləmə” və yaxud ictimai lirika kimi diqqət çəkir:

Ələsgərəm, doğru yoldan azmaram,
Hərcəyi gözələ tərif yazmaram;
Bəzənər gözəllər, çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar ol mehmana “can” desin;
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa güllərin, dağlar!;
Hər yetən gözələ “gözəl” demərəm,
Gözəldə gərəkdi işvə-naz ola. (9, 30, 33, 37, 67) və s.

A.Ələsgərin bu düşüncə tərzini elə qeyd etdiyimiz kimi Vahid Allah inancını ifadə edir. O, kimdən və nədən bəhs etsə də, orada elə Yaradan və yaradılış qavramını öz əsərlərində ifadə edir. Bu hikmət dünyagörmüş sənətkarın bir çox şeirlərində təcəssüm edir. Elə diqqət çəkdiyimiz “Can desin” qoşmasında aşiq şeiri Uca Allahın adı ilə başlayır, Allahu-Təalanın yaradılışı yaratmasını bəyan edir, dini-irfani mövzulardan ictimai mövzulara keçir, oradan da ictimai lirika nümunəsi təqdim edir:

Yaradan yaradıb külli-aləmi,
Arif olan bu fərmana “can” desin.
Yeddi yer, yeddi göy, yeddi də damu,
Səkkiz Cənnəti-Rizvana “can” desin

Aranda qalanlar meyl eylər bağa,
İsti vurur, bürkü dolar otağa.
Bəzənər gözəllər, çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar ol mehmana “can” desin (9, 32, 33).

Sanki sənətkar Uca Allahın yaradılışı yaratdıqdan sonra gördüyü mühiti təsvir edir. Bu şeirdə gözəldən, arandan, yaylaqdan, istidən, sərindən, çeşmədən, alaçıqdan bəhs etməklə tərəkmə məişətinin rəsmiini çəkir, ancaq şeiri Yaradan və yaradılış xətti ilə bu mövzulara gətirir. Burada da A.Ələsgərin hər nə varsa vəhdətdə olduğunu, Vahid Allahın onu yaratdığını, bütün yaradılışın Yaradandan ayrı olmadığını ifadə etməsi bu inancın Ələsgər şeirlərində bir daha əsas təşkil etməsini və mahiyyətə bütün mövzuların səbəbini nümayiş etdirməsini aydın biçimdə göstərir.

Biz M.P.Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsində də eyni məzmunu, eyni düşüncə tərzini müşahidə edirik. Burada da ictimai-sosial tənqid üzərində qurulan müxəmməsin şah bəndində şair mübarək şəxsiyyətlərin adını çəkərək Allahu-Təalanın sevdiklərini sevməyin məziyyətindən bəhs edir:

Ey xoş onlar kim, Məhəmməd-Mustafanı sevdilər,
Oldular aşiq, Əliyyül-Mürtəzanı sevdilər,

Sidqü-ixlas ilə pənc Ali-əbanı sevdilər,
Çardəh məsum tək mükülgüşanı sevdilər,
Dəxi onlardan gözəl, yaxşı cəmaət görmədim (16, 187).

Çox təəssüf ki, bu bənd çox məşhur müxəmməs olduğuna baxmayaraq bir çox hallarda diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu ideoloji-siyasi yanaşmadan irəli gəlmiş, məşhur müxəmməsin bu bəndi bir çox nəşrlərdə şairin kitablarında yer almamışdır. Halbuki, ilk ədəbiyyatşünaslardan və Azərbaycan ədəbiyyatının toplayıcılarından məşhur ədəbiyyatşünas F.Köçərli müxəmməsi bu bənd ilə birlikdə özünün şöhrətli “Azərbaycan (Türklərinin) ədəbiyyatı” kitabına daxil etmişdir (16, 187).

A.Ələsgərin təqdim etdiyimiz kitabda Vahid sistemi ifadə etmək baxımından dördüncü şeiri məhz “İmamlar” qoşmasıdır. Elə M.P.Vaqif də yuxarıda təqdim etdiyimiz bənddə bu sistemi bu şəkildə səciyyələndirir. Dədə Ələsgər bu qoşmada on iki (12) imamı tərənnüm edir, onların Vahid Allah inancını daşdığı bədii səviyyədə aşkara çıxarır. Təsədüfi deyil ki, o, bu şeirin ilk misrasını yenə Allahın adı ilə başlamaqla Vahid inanc sistemini təzahür etdirərək, yalnız bir bütövdən və onun hissələrindən bəhs etdiyini təbliğ edir:

“Bismillahir-rəhmanir-rəhim !”- deyib,
Sidq ilə çağırın şahı-Heydəri.
Xişmə gəlib, bir əlində götürdü,
Səksən min batmanlıq dəri-Xeybəri (9, 26).

Təbiidir ki, biz yalnız burada bircə bəndi dərinliklə izah etməli olsaq, o zaman mövzudan kənara çıxmış olarıq. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, A.Ələsgər burada bir çox mətləblərə toxunmuşdur ki, bu da bir çox tədqiqatların əsas mövzudur.

A.Ələsgərin bu kitabında biz daha sonra bütün yaranışa aid müxtəlif mövzuları görürük. Ancaq bu mövzuların əksəriyyətində elə dini-irfani mövzular bilgi səviyyəsində işarələnir. Ancaq bütün varlığı vəhdətdə götürən Dədə Ələsgər öz yaradıcılığında Vahid Allah inancını bədii səviyyədə diqqətə çatdırır. Təbiidir ki, qeyd etdiyimiz kimi burada hər hansı bir nüans inancı inkar etmir, əksinə təsdiq edir. Bütün mövzular yaranışdan bəhs edir və yeri gəldikcə bu yaranışda Xalığın varlığı hiss olunur. Hətta üzde görünməsə belə bütün yaranış yaradılış əsəri olaraq vəhdətdə götürüldüyü üçün Vahid Allah inancını düşüncəyə gətirir. Biz A.Ələsgər yaradıcılığına bu kontekstdə yanaşdıqda aydın olur ki, onun poeziyası adi şeir sənəti yox, daşınan bir missiyanın bədii ifadəsidir.

QAYNAQLAR

1. Atalar sözləri. Tərtib edən M.Yaqubqızı. Bakı: Nurlan, 2013
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (nağıllar). Tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Yazıçı, 1985
3. Azərbaycan xalq ədəbiyyatından seçmələr. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. I cild. Bakı: 1976
5. Bünyadov Z.Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Cəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Maarif nəşr., 1972
7. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni Ə.Mirəhmədov. Bakı: Azərənşr, 1965
8. Ələsgər A. Bütün əsərləri. Tərtib edəni Q.Zimistanoğlu. Bakı: “OL” MMC, 2014
9. Ələsgər A. Əsərləri. Tərtib edəni İ.Ələsgər. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
10. Ələsgər A. Seçilmiş əsərləri. Şərlər. Tərtib edəni İ.Ələsgərov. Bakı: Yazıçı, 1988
11. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. II cildə, I cild. Tərtib edən R.Əliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
12. Göycə dastanları və aşiq rəvayətləri. (toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov). Bakı, Səda, 2001
13. Karaköse S. Bir elif çəkmək: Klasik edebiyatımızda elif / Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. Sayı: 2/1 2013 s. 199-228, Türkiye. International Journal of Turkish Literature Culture Education Volume 2/1 2013 p. 199-228, Turkey
14. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə. I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000
15. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988
16. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978
17. Qurani-Kərim. Ərəb dilində. Orijinal nüsxə. Türkiye, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, V baskı, İstanbul, 2018
18. Qurani-Kərim. Tərcümə edənlər Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Bakı: Çıraq, 2004
19. Quran oxumağa giriş (əlifba). Azərbaycan türkcəsinə çevirən A.Əliyev. Ankara: Diyanət İşləri Başkanlığı, 1993
20. Məmmədova K., Əkbərova T. Ərəb dili. Bakı, 2015
21. Namazov Q.M. “Ali riyaziyyat” dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2012
22. Nəsimi.İ. Seçilmiş əsərləri, II cildə, II cild. Bakı: Lider, 2004
23. Rüstəmov T. Fars dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2013

24. Seyyid Eyyub bin Sıddık. Menakibi çihari-yarı-güzin (Dört halifenin üstünlükleri). Hakikat kitabevi, Fatih-İstanbul, 2014
25. Tanyu H. Yahudiliğın kutsal kitapları ve esasları, ilmi inceleme ve tenkidi / Ankara Üniversitesi, İlahiyat fakültesi dergisi. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 1967
26. Taşkesenliođlu L. Divan edebiyatında elifnameler ve bilinmeyen iki elifname örneđi: Memi Can Saruhani ve Ömer Karibi elifnameleri / Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi, (TAED), 58, Türkiye, Erzurum, 2017, s. 159-202